

АРХЕОЛОГІЯ

УДК 94(398)“-1”:327

Микола ІЛЬКІВ

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКІВ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ З АХЕЙСЬКОЮ ГРЕЦІЄЮ В ДРУГІЙ ЧВЕРТІ – СЕРЕДИНІ ІІ ТИСЯЧОЛІТТЯ ДО Н.Е.

У статті порушуються питання з приводу взаємозв'язків населення Східної Європи з Ахейською Грецією в другій чверті – середині ІІ тис. до н.е. Вони були пов'язані з міграційними процесами та поширенням бойової колісниць, а також циркульного орнаменту та ідеї писемності. Ці контакти відобразилися як на археологічному, антропологічному, лінгвістичному матеріалі, так і в античній писемній традиції у вигляді гіперборейського циклу давньогрецької міфології.

Ключові слова: взаємозв'язки, Східна Європа, Ахейська Греція, колісниця, циркульний орнамент, писемність, гіперборей, Арістей, Аполлон.

Николай ИЛЬКИВ

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ВЗАИМОСВЯЗЕЙ ВОСТОЧНОЕВРОПЕЙСКОГО НАСЕЛЕНИЯ С АХЕЙСКОЙ ГРЕЦИЕЙ ВО ВТОРОЙ ЧЕТВЕРТИ – СРЕДИНЕ ІІ ТЫСЯЧЕЛЕТІЯ ДО Н.Э.

В статье поднимаются вопросы по поводу взаимосвязей населения Восточной Европы с Ахейской Грецией во второй четверти – середине ІІ тыс. до н.э. Они были связаны с миграционными процессами и распространением боевой колесницы, а также циркульного орнамента и идеи письменности. Эти контакты отобразились как на археологическом, антропологическом, лингвистическом материале, так и в античной письменной традиции в виде гиперборейского цикла древнегреческой мифологии.

Ключевые слова: взаимосвязи, Восточная Европа, Ахейская Греция, колесница, циркульный орнамент, письменность, гиперборейцы, Аристей, Аполлон.

Mykola IL'KIV

SOME ASPECTS OF INTERRELATIONS OF THE EAST EUROPE POPULATION WITH ACHAEAN GREECE IN THE SECOND QUARTER – THE MIDDLE ІІ MILLENIA BC

In article questions concerning interrelations of the population of the Eastern Europe with Achaean Greece in the second quarter– the middle ІІ thousand BC are brought up. They have been connected with migratory processes and

distribution of a fighting chariot, and also compass ornament and idea of writing. These contacts were displayed as on an archaeological, anthropological, linguistic material, and in antique written tradition in a kind of Hyperborean cycle of Ancient Greek mythology.

Key words: interrelations, Eastern Europe, Achaean Greece, compass ornament, writing, Hyperborean, Aristeas, Apollo.

Взаємозв'язки племен Східної Європи з Егейським світом традиційно починають вивчатися дослідниками з часу грецької колонізації Північнопричорноморського узбережжя, тобто з VII ст. до н.е. Однак цим подіям передував цілий пласт стосунків різного характеру, які залишили помітний слід в подальшій історії населення обох регіонів. Одним із важливих етапів цих взаємин була друга чверть – середина II тис. до н.е., пов'язані з виникненням Мікенської держави, поширенням легкої бойової колісниці з парною кінською упряжжю, циркульного орнаменту, ідеї писемності тощо.

З огляду на вагоме значення подібних зрушень та низки дискусійних моментів, різні аспекти контактів населення двох віддалених регіонів нерідко вивчалися вітчизняними та зарубіжними дослідниками, насамперед археологами. Так, багато уваги присвячено Бородінському (Бессарабському) скарбу, який з самого початку свого виявлення (1912 р.) розглядався як поєднання східноєвропейських та крито-мікенських рис. Особливо слід наголосити на працях О.О. Кривцової-Гракової [27], В.О. Сафронова [51] та В.С. Бочкарьова [19]. О.Є. Кузьміна та С.С. Березанська виділили низку спільних рис в культурі східноєвропейського населення та Греції періоду шахтових гробниць, вказуючи на єдиний хронологічний горизонт від Мікен до Уралу [28; 14, с. 177; 15, с. 38-39, 42-43]. З походами військових загонів було пов'язано появу колісниці на Пелопонесі та відповідних елементів упряжі, а також зворотне проникнення в Південно-Східну Європу мікенського орнаменту, техніки золотого плакування. Гіпотеза походження колісниці з євразійських степів та питання зв'язків східноєвропейських племен з Ахейською Грецією у цей період знайшли подальше висвітлення у працях Ю.К. Колосовської [26], В.В. Отроценка [38; 40; 43; 45], Я. Ліхардуса і Ж. Владара [66], Н. Борофки [61], Ю.В. Гончарової [20], О.К. Нефьодкіна [37, с. 124-131], С. Пеннер [68], М.С. Бандрівського [12] і особливо Я. Маккея [67], який узагальнив та проаналізував низку археологічних, антропологічних та лінгвістичних даних. Іншої думки дотримувався В.А. Тріфонов [52]. Знаковою стала ідентифікація В.В. Отроценком сюжету з гіперборейського циклу давньогрецької міфології та мінойського сюжету «Гри з биком» серед східноєвропейської системи знаків XVI-XV ст. до н.е. (рис. 1) [39].

Узагальнивши зібраний матеріал, можна дійти висновку, що атрибутом контактів другої чверті II тис. до н.е. було поширення колісниці, виникнення якої пов'язане з євразійськими степами, найімовірніше – Пів-

Рис. 1. Схематичний шлях передавання гіпербореїських дарів на о. Делос згідно з античною писемною традицією.

денним Уралом. Рухаючись на захід, колісничі загони в XVI ст. до н.е.¹ досягли Пелопонесу. Прихід групи індоіранського населення відзначився формуванням за його участі нової панівної верхівки в грецькому суспільстві у формі військової аристократії, що відобразилося в археологічному, антропологічному та лінгвістичному матеріалі. Військові походи сприяли становленню шляхів сполучення на значні відстані та подальшому розвитку взаємин.

Проте в нещодавній праці Л.С. Клейн піддав сумніву подібні реконструкції з приводу приходу в Грецію войовничого загону індоіранців чи ранніх іранців. Поділяючи паралелі та зіставлення дослідників, автор все ж таки вважає за краще не приймати подібного припущення. Головним аргументом з цього приводу є, на думку Л.С. Клейна, відсутність будь-яких спогадів про вторгнення іранців з півночі у грецькій міфології, адже мікенське минуле відобразилося у ній досить повно [25, с. 68-72]. Натомість автор пропонує асоціювати прибуття мікенських династій, похова-

¹ Суперечливість радіовуглецевих дат, зокрема каліброваних [40, с. 5-6], швидкі зміни та постійні поправки методу [10, с. 9-10] змушують ставитися до них з особливою обережністю і спонукають дотримуватися традиційної історичної хронологічної шкали [37, с. 13-14].

них у розкішних шахтових гробницях, з фракійцями [25, с. 72-75]. Не зупиняючись на вельми дискусійних питаннях фракійської приналежності носіїв культур Ноа та Кослоджені, наявності чи відсутності колісниць у культурі багатоваликової кераміки, до чого апелює дослідник і чому присвячена низка спеціальної літератури [див., напр., 62; 63; 69; 42; 32], варто спробувати з'ясувати питання, чи справді в грецькій міфології відсутні ремінісценції приходу на Пелопонес індоіранців у другій чверті – середині II тис. до н.е.

Звісно, події такої давнини якщо й знайшли якесь відображення в античній писемній традиції, то майже виключно в напівлегендарній міфологізованій формі. У повній мірі таким вимогам відповідає гіпербореїський цикл давньогрецької міфології, насамперед два його сюжети: передавання священних гіпербореїських дарів на о. Делос та розповіді Арістея Проконнеського, викладені в епічному творі «Арімаспея». Давно підмічено, що згадувані поряд з Аполлоном гіпербореї та шлях слідування їхніх дарів відображають напрямок вторгнення північних племен у Грецію [64, с. 169; 65, с. 206; 26, с. 58, 67-68, 69], проте переконливого датування цих подій, визначення конкретних їх учасників чи просторової локалізації маршруту зроблено не було.

Що достеменно входило до складу дарів – було невідомо ще в давнину, знаємо тільки, що їх називали «первинками», «початками» (ἀπαρχαί, *primitias*) і загортали в солому чи колосся [2, IV, 33; 3, I, 31, 2]. Через таку невизначеність висловлювалися припущення, що цими дарами могли бути лебедині яйця, мед, бурштин чи хлібне колосся. В будь-якому випадку дари гіпербореїв продовжували надходити на о. Делос принаймні до ранньоімператорської епохи включно. Їхня історична реальність засвідчена джерелами документального характеру IV ст. до н.е., пов'язаними із витратами на супровід цих процесій під час святкування Делій [26, с. 62-63].

Факт передавання дарів підтверджує історичність їхнього маршруту та самих гіпербореїв. Звісно, назва останніх не виступала етнізмом, а лише, як ще повідомляв Павсаній, вказувала на людей, «які живуть за межами північного вітру Борея» [3, V, 7, 7], тобто були найпівнічнішими¹. Гіпербореїв розглядали також як мешканців місцевості за великою горою чи горами, на що вказує близькість складу βορεα в слові ὑπερβόρειοι зі слов'янським «гора», що дозволяє припускати більш ранню асоціацію Борея не з північним, а з гірським вітром [39, с. 96]. Оскільки межа пізнання греками півночі (точніше, північного сходу) відступала все далі, то в різний час у ролі таких гір могли виступати пасма Альп і Карпат [26, с. 67], а також Урал [18, с. 32, 36; 56, с. 56].

¹ Висловлювалися різноманітні версії щодо локалізації гіпербореїв, інколи зовсім необґрунтовані: на о. Крит, на Дунаї, в Прибалтиці, Ефіопії чи Атлантиці [33, с. 402-403; 26, с. 67].

За Геродотом, шлях передавання гіперборейських дарів був наступним: «... священні предмети, загорнуті в пшеничну соломку, переносяться від гіпербореїв до Скіфії, а від Скіфії їх приймає кожен народ від своїх сусідів і відносить їх далеко в західні країни до берегів Адріатичного моря. Звідти їх відсилають на південь і першими серед еллінів їх одержують додонці, а від них ці предмети переносять до Малійської затоки і представляють до Евбеї і від міста до міста їх посилають до Каріста. Проте звідти проминають Андрос, бо карістійці переносять їх просто на Тенос, а теносці на Делос. Отже, кажуть, що так ці священні предмети прибувають на Делос» [2, IV, 33]. Таким чином, визначити кінцевий відрізок маршруту від Адріатики до Делоса, завдовжки близько 700 км, доволі легко [50, с. 413].

Початкову ділянку шляху в Геродота відзначають лише два орієнтири: гіпербореї та Скіфія. Зокрема, на думку Б.О. Рибаківа подальший шлях пролягав від північного узбережжя Адріатичного моря до русла Вісли і збігався, таким чином, з центральноевропейською гілкою Бурштинового шляху. Щоб узгодити всі дані, дослідник локалізував Скіфію аж до Прибалтики [50, с. 411, 414-415]. Однак такий напрям руху суперечить тому ж свідченню Геродота, коли дари від скіфів через різні народи відносилися «далеко в західні країни до берегів Адріатичного моря» [2, IV, 33], тобто дари передавалися зі сходу на захід, а не з півночі на південь. Б.О. Рибаків, неодноразово вказуючи на тотожність шляхів передавання гіперборейських дарів та подорожі аргонавтів по Адріатичному морю, лишив поза увагою маршрут останніх до цієї місцевості [50, с. 413, 415]. За Аполлонієм Родоським, аргонавти дісталися Північної Адріатики з Чорного моря, рухаючись вздовж Істра-Дунаю [21, с. 19], що повною мірою відповідає Геродотовому слідуванню жертвних предметів зі Скіфії. Прибалтійській локалізації гіпербореїв і відповідному шляху їхніх дарів суперечить у даному випадку і той факт, що дари були загорнутими в пшеничну соломку, тобто символізували багатий хлібом землеробський регіон, якому відповідає причорноморська частина Скіфії [2, IV, 17]. Логічно припустити, що з Північного Причорномор'я дари потрапляли до фракійських племен, що співвідноситься зі шляхом їх транспортування вздовж русла Дунаю, а також зі словами Геродота про поширення в них такого ж звичаю з пшеничною соломкою [2, IV, 33]. Ґрунтовним дослідженням Ю.К. Колосовської встановлено, що в даному випадку під гіперборейцями античних авторів слід розуміти племена вздовж Південного Бугу та західніше Дніпра, не відкидаючи можливості поширення цієї назви на більш північне населення [26, с. 67]. До них дослідниця віднесла також «розфарбованих» агафірсів [1, IV, 147], які кружляли у ритуальному танці «Журавель» біля одного зі святилищ Аполлона на Делосі [26, с. 67].

Цілком ймовірно, що Геродот, критично оцінюючи інформацію від своїх попередників, зокрема Арістея, поєднав більш давні та призабуті

відомості про східноєвропейську гілку Бурштинового шляху з центральноєвропейською (адриатичною), яка продовжувала доволі інтенсивно функціонувати й в античну добу та відобразилася згодом у переказах про мандрівку Пітея із Массалії по Північному океану [53, с. 175-202, 364-373; 21, с. 113-125; 50, с. 411, 414; 34, с. 111]. В будь-якому випадку прив'язаність маршруту передавання гіперборейських дарів до двох відгалужень Бурштинового шляху вказує на можливість того, що до складу цих священних предметів міг входити також бурштин, який з'явився на Делосі раніше, ніж на інших островах (XV ст. до н.е.) [17, с. 94].

Саме з причорноморською, а не «прибалтійською» Скіфією пов'язаний більш повний опис слідування жертвних дарів у Павсанія: «... гіперборейці передають їх арімаспам, арімаспи – ісседонам; від цих останніх скіфи доставляють їх в Синоп, а потім через землі еллінів вони доставляються в Прасії, а потім вже афіняни везуть їх на Делос» [3, I, XXXI, 2].

Корисними для з'ясування початкового відрізка шляху є уривки з поеми «Арімаспея», яка лягла в основу більш пізніх розповідей. Шлях Арістея, пророблений за натхнення Аполлона, збігається та значною мірою доповнює маршрут слідування гіперборейських дарів: «за ісседонами живуть одноокі люди арімаспи, а ще далі за ними є грифи, які охороняють золото, а там далі біля моря живуть гіперборейці. Всі вони, крім гіперборейців, починаючи від арімаспів, постійно нападають на своїх сусідів. Арімаспи витіснили з країни ісседонів, а ісседони скіфів, а кіммерійців, які жили біля південного моря, скіфи змусили покинути країну». В проміжку між скіфами та ісседонами проживали аргіппеї [2, IV, 13, 23-25].

Отже, зіставивши повідомлення Геродота і Павсанія, можемо реконструювати цю ділянку шляху наступним чином: кіммерійці – скіфи – аргіппеї (лисі) – ісседони – арімаспи (одноокі) – гіперборейці.

Локалізація кіммерійців та скіфів у межах Північного Причорномор'я сумнівів не викликає. Відомо, що гіперборейські дари передавалися не просто від народу до народу, а від святилища до святилища [64, с. 168]. Це дозволяє конкретніше локалізувати пункт проходження дарів у межах Північного Причорномор'я – через Еksamпей (Священні шляхи), який розміщувався у місці максимального зближення течій Дністра і Бугу [2, IV, 52]. Саме землі Скіфії виступали ключовою ланкою в процесі передавання, яку не обминув згадкою жоден з античних авторів, а Геродот навіть розпочав із неї цей маршрут [2, IV, 33]. Неподалік він навіть розмістив алазонів [2, IV, 17], де Аполлон користувався особливою шанною [48, с. 185-186; 21, с. 38].

Аргіппеї, які жили біля «високих гір», харчувалися плодами «понтійського» дерева (очевидно, вишні), із соку якого готували темний густий напій «асхі» [2, IV, 23]. Вже здавна прийнято ототожнювати його з напоєм башкирів і татар, виготовленим із вишні – «ачи», «ече» (по-татарськи) або «аси», «есе» (по-башкирськи), що означає в перекладі «кислий», «гіркий». «Кожен із них живе під деревом і взимку обгортає дерево білою

непромокальною повстю» [2, IV, 23], тобто користувався житлом на зразок чуму або юрти. Всі ці факти дозволяють локалізувати аргіппеїв у степовій частині сучасної Башкирії та на Південному Уралі [56, с. 55].

Країна ісседонів, до якої вдалося дійти Арістею [2, IV, 16], розміщувалася дослідниками в різних місцевостях: Тибеті, Єнісеї, Тянь-Шані, Центральній Азії [47, с. 174, 176; 56, с. 54]. Однак подальша локалізація массагетів, на яку орієнтувалися дослідники, дозволила позбутися надміру східного розташування ісседонів [56, с. 54], хоча подібні спроби робилися й надалі [31, с. 80, 87, 177, 188; 35, с. 191]. Оскільки ісседони жили у місцевості східніше аргіппеїв [2, IV, 25], то нею виступає середня і верхня течії Уралу і Зауралля [56, с. 54; 18, с. 28-37]. Про правомірність подібного місцезнаходження свідчить походження назви давньої країни Іссетії та р. Ісеть у басейні Тоболу [53, с. 96-97].

Арімаспи жили «вище» ісседонів, на що вказував Геродот, посилаючись на розповіді ісседонів та скіфів: «... про однооких людей і грифів, що охороняють золото, розповідають ісседони, а від них про це довідуються скіфи і переказують іншим» [2, IV, 27]. Ймовірно, Геродот почерпнув ці відомості з «Арімаспеї»: «Ісседони, які вихваляються довгим волоссям (власне гривами). – Ці люди живуть зверху, по сусідству з Бореєм... – Кожен із них має одне око на чудовому лобі; вони носять лахмате волосся і є наймогутнішими зі всіх мужів» [8, 1947, № 1, с. 298]. Аналогічне розташування спостерігаємо також у давньогрецького логографа Дамаста Сігейського (бл. 400 р. до н.е.), посилення на якого збереглося в «Географічному словнику» Стефана Візантійського: «... вище скіфів живуть ісседони, ще вище за них – арімаспи, за арімаспами знаходяться Рипейські гори, з яких дують Бореї і ніколи не сходить сніг, а за цими горами живуть гіпербореї до іншого моря» [8, 1947, № 3, с. 328]. Отже, арімаспи проживали в басейні Верхнього Уралу та на східних схилах Уральських гір.

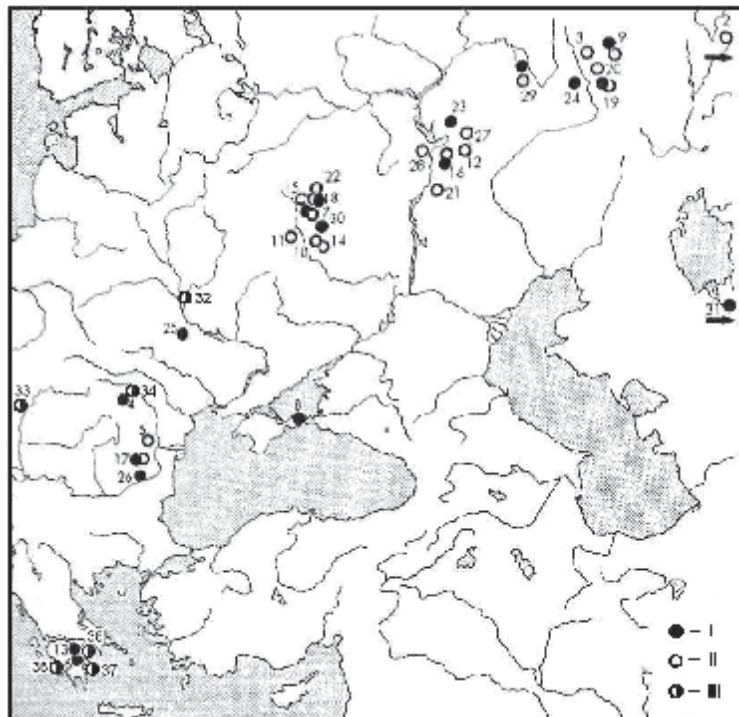

Рис. 2. Поширення знахідок дископодібних щиткових псалмів (тип 1 варіанти 1-3 за класифікацією С. Пеннер) [68, с. 76-77, рис. 10, 11].

На основі відомостей античних авторів початкова частина шляху передавання священних предметів реконструюється наступним чином: Зауралля (арімаспи) – Південний Урал (іседони) – Середнє Поволжя (аргіппеї) – Північне Причорномор'я (скіфи, кіммерійці, агафірси, Ексампей) – Нижнє Подунав'я (фракійці), що цілком збігається з картою поширення дископодібних псаліїв (рис. 1-2).

Античні джерела, крім просторової локалізації, містять вказівки на хронологію подій, пов'язаних з гіперборейськими дарами і мандрівками Арістея. На значний вік культу Аполлона на Делосі, в якому були задіяні гіперборейці, вказує те, що в священному танці «Журавель»¹ навколо вівтаря брав участь Тезей [4, XXI], правління якого в Афінах «Пароський мармур» датує 50-ми рр. XIII ст. до н.е. [13, с. 319]. Схожу церемонію на Делосі біля вівтаря очолював, уподобившись Аполлону, Еней, який покинув зруйновану Трою, що дозволяє віднести ці події до кінця XIII – початку XII ст. до н.е. Саме в цьому хороводі серед його супроводу були присутні й згадувані агафірси [26, с. 57, 61].

З найбільш ранньої розповіді про гіперборейські дари, викладеної Геродотом, відомо, що «естафетній» передачі дарів від сусідів до сусідів передувало посольство гіперборейців з двома дівами – Гіперохою та Лаодікою. Геродот бачив їхню могилу в теменосі святилища Артеміди, ліворуч від входу. Ще раніше, продовжує Геродот, з країни гіперборейців спільно з Аполлоном та Артемідією на Делос прибули Арга й Опіс. Їхня могила розміщувалася східніше храму Артеміди біля бенкетного залу кеосців [2, IV, 33-35]. У результаті розкопок протягом першої половини XX ст. на Делосі було досліджено святилище Артеміди та могили гіперборейських жінок саме там, де їх розмістив Геродот. Виявлений матеріал свідчив, що обидві могили стали місцем культу на Делосі в кінці XVI – на початку XV ст. до н.е., який не перервався й у період «темних віків» протягом XII-VIII ст. до н.е. [64, с. 32-35, 111, 125, 165-166; 26, с. 66-67, 68]. Показово, що початки релігійної процесії передавання гіперборейських дарів з південнобузького Ексампею на о. Делос на основі місцевих археологічних матеріалів також датуються кінцем XVI-XV ст. до н.е. [12, с. 57, 59]. З реаліями доскіфського часу, а саме II тис. до н.е., пов'язані також і самі Священні шляхи [26, с. 52, 65; 12, с. 56].

Як можна судити з кількості згаданих представників гіперборейців в Елладі, масштаби їхнього приходу протягом II тис. до н.е. були доволі значними: Арга і Опіда, Гіпероха та Лаодіка з п'ятьма чоловіками супу-

¹ Культ Аполлона нерідко був пов'язаний з цим птахом [26, с. 60]. У Греції між Мегарами і Коринфом розташовувалася гора Геранія, тобто Журавлина, на якій був споруджений храм Аполлону. За переказами, крик журавлів змусив мегарців тікати на цю гору під час Девкаліонового потопу [3, I, 40, 1; 43, 7-8]. Останній датується «Пароським мармуром» 1528/1527 р. до н.е. [13, с. 317-318], що також дозволяє віднести існування танцю «Журавель» та гіперборейських процесій до XVI ст. до н.е.

тниками (перфереями) [2, IV, 33-35], Гіперох і Амадок, Ілітія, Абарис, Ахейя, Опіда і Гекаерга, Олен, Пагас, Агійей, Ерисіхтон [3, I, 4, 4; 18, 5; 43, 4; III, 13, 2; V, 7, 7.8; X, 4, 8; 5, 7-9] та ін. Згідно з Євсевієм, усі жителі Делосу були вихідцями з гіперборейської країни [33, с. 413].

Заслуговує також на увагу хронологія, пов'язана з постаттю Арістея Проконнеського, його праці та описуваного в ній матеріалу. Арістей був міфічною істотою з характерними дивовижними властивостями та вчинками, хоча на перших порах відображав реально існуючу особистість [47, с. 174; 48, с. 185]. Вже сам цей факт вказує на значний вік розповіді, яка встигла «обрости» легендарними оповідями та була не зовсім зрозумілою античним авторам. В історіографії розглядаються три найбільш ймовірні варіанти датування життя та діяльності Арістея: рубіж VIII – VII ст. до н.е. або й раніше 800 р. до н.е. [53, с. 93; 2, с. 472; 11, с. 14-15], VII ст. до н.е. [47, с. 172-173; 48, с. 186; 18, с. 28; 57, с. 29; 35, с. 191] чи VI – V ст. до н.е. [22, с. 41], які базуються в основному на повідомленнях Геродота і Суди. Вже така розбіжність у датуванні викликає недовіру до проробленої критики джерел.

Суда синхронізує Арістея з Кіром та Крезом і датує його появу третім роком 58 олімпіади, тобто 545 р. до н.е., що абсолютно суперечить відомостям інших авторів, зокрема Геродота і Страбона [22, с. 41-42]. В античній літературі широко розповсюджені сюжети, які штучно вносять у контекст перського завоювання Лідії історії про відомих особистостей, життя яких припадає на VII – першу половину VI ст. до н.е. Поява подібних сюжетів пов'язана з падінням Лідії, яке справило на греків велике враження. По-друге, в даних Суди простежується поєднання відомостей про двох Арістеїв: перший – син Демохаріда, другий – Каїстробія. До того ж Арістей у Суди виступає автором не лише «Арімаспеї», але й прозового твору «Теогонії» та низки інших поем [9, с. 720-721]. Це дозволяє вважати, що таке пізнє датування Суди стосується саме іншого Арістея – сина Демохаріда й автора «Теогонії» [58].

Датування, яке базується виключно на відносній хронології подій, не має жодної прив'язки до абсолютних дат. Як зазначав Геродот: «наступне... відбулося... за двісті сорок років після другого зникнення Арістея, як я підрахував, зіставивши те, що трапилося в Проконнесі з тим, що було в Метапонті» [2, IV, 15]. Про ці події галікарнаський історик міг дізнатися під час свого візиту в Італію в 443 р. до н.е., пов'язаного із започаткуванням Фурій. Проте Геродот не дає жодних підстав припускати синхронність якоїсь із описаних подій з його сучасністю, від чого відштовхувалися дослідники під час розрахунків. У тексті немає точки опори для хронологічних розрахунків [7, с. 221]. За даними Геродота точно дізнатися можна лише одне – мандрівка Арістея повинна була розпочатися раніше 690 р. до н.е. (443 р. до н.е. – візит Геродота в Італію та знайомство з місцевим переказом про Арістея + 7 років першого зникнення Арістея під час подорожі до ісседонів + 240 (340) років після його другого зникнення).

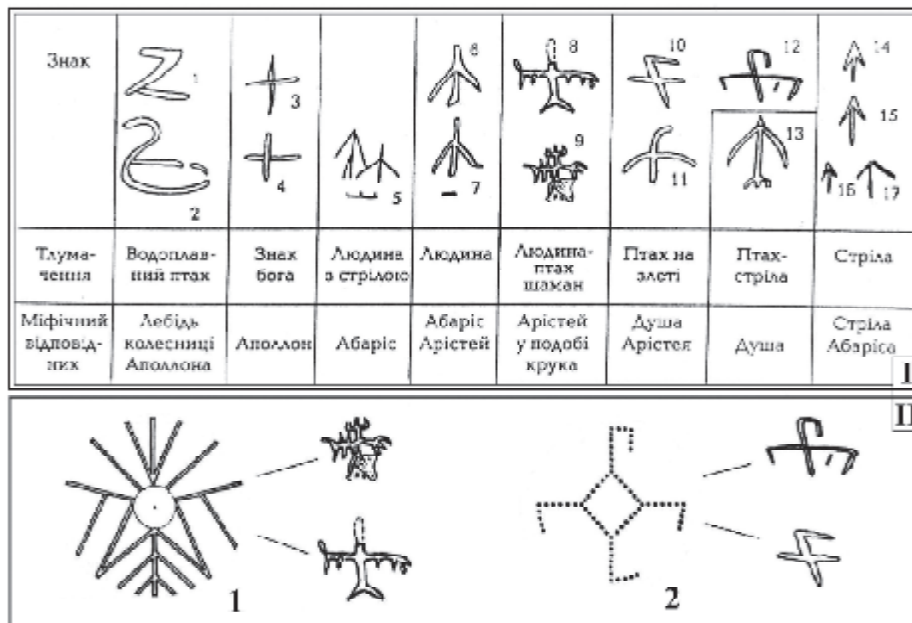

Рис. 3. Тлумачення знаків на кераміці зрубної спільноти у зіставленні з персонажами гіперборейського циклу давньогрецької міфології (I) [39, с. 96, рис. 4] та їхнє порівняння із зображеннями на щиті Лужанської статуетки (II.1) і бойовому щиті з Борисівського поховання (II.2).

Теза, що в поемі згадується велике вторгнення киммерійців та скіфів у Малу Азію в 40-30-х рр. VII ст. до н.е. [21, с. 37], такою ж мірою можна віднести до руху індоіранського чи ранньоіранського населення на південний захід у другій чверті II тис. до н.е.

Натомість давньогрецька традиція впевнено називає Арістея чоловіком Автоної, доньки Кадма [3, X, XVII, 4]. Прихід останнього у Фіви датується згідно з «Пароським мармуром», 1518/1517 р. до н.е. [13, с. 318], що вказує на кінець XVI – початок XV ст. до н.е. як час життя Арістей та зв'язку таких віддалених регіонів, як Пелопонес, Північне Причорномор'я та Південний Урал.

Вагомим доказом такого датування і взаємозв'язку виступає розшифрування низки знаків та сюжетів у середовищі населення бронзового віку Східної Європи, здійснене В.В. Отрощенко [39]. Досліднику вдалося ототожнити окремі знаки та їхні композиції, нанесені на кераміці, з персонажами та сюжетами гіперборейського циклу давньогрецької міфології. Так, для восьми знаків з'ясовано їхнє тлумачення та підібрано міфічний відповідник: 1) водоплавний птах – лебідь колісниці Аполлона; 2) знак бога – Аполлон; 3) людина зі стрілою – Абаріс; 4) людина – Абаріс, Арістей; 5) людина-птах, шаман – Арістей у подібні крука; 6) птах на злеті – душа Арістей; 7) птах-стріла – душа; 8) стріла – стріла Абаріса (рис. 3). Один сюжет з кількох посудин відображає перетворення людини на стрілу і пов'язаний зі служителем Аполлона – гіпербореем Абарісом, який мандрував зі стрілою в руці й нічим не харчувався [2, IV, 36].

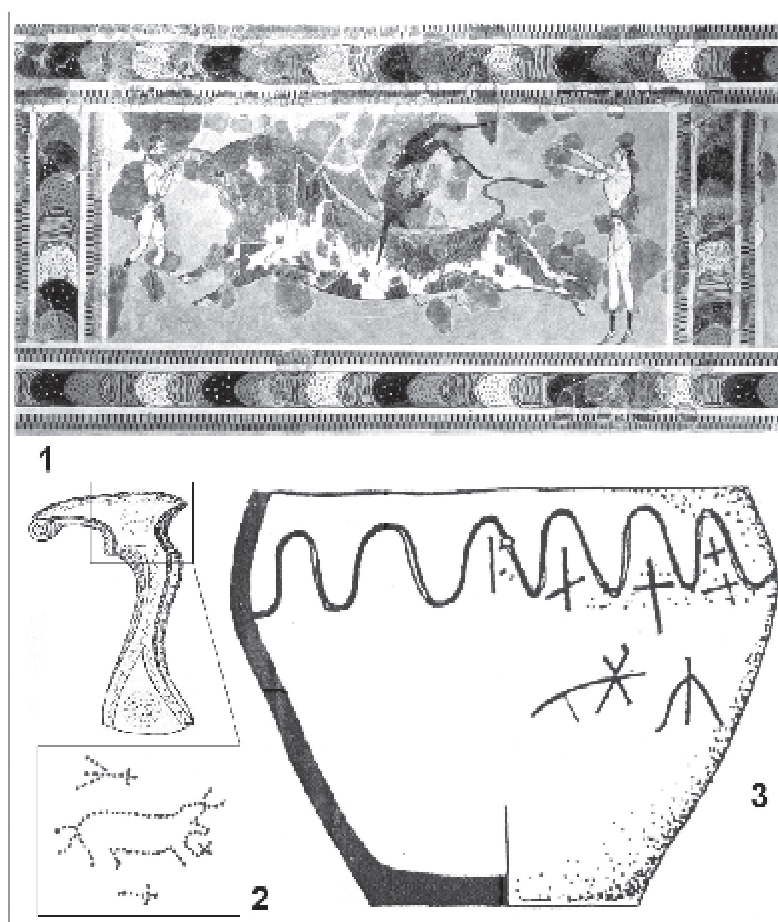

Рис. 4. Фреска із зображенням «Акробати з биком» (Крит) (1) та знакові композиції ритуальної гри з биком на металевій сокирі зі скарбу Цуфалеу (Трансильванія) (2) і посудині з кургану Стара Тойда (Воронезька обл.) (3) [39, с. 97, рис. 5].

Інша група знаків відображає низку перетворень людини в птаха і зіставляється з іншим супутником Аполлона – Арістеєм. Знайдено вже дві посудини із зображенням такого перетворення¹. Географія поширення знахідок посудин із сюжетом перетворення (Сіверський Донець, Волга, Урало-Тобольське межиріччя) збігається з маршрутом Арістея до країни ісседонів. Кераміка зі знаками та сюжетними композиціями гіпербореїського циклу була виготовлена у XVI – XV ст. до н.е. [39, с. 95-97, рис. 4, 8-9], що абсолютно відповідає іншим лініям синхронізації. Показово, що в цей же час на східноєвропейських старожитностях простежується мінойський сюжет «Гри з биком» (рис. 4), з'являється мікенський циркульний орнамент та ідея писемності, окремі елементи якої були запозичені з егейських систем письма [14, с. 177; 38, с. 153, 175; 24, с. 261].

¹ Аналогічне зображення міститься на круглому щиті бронзової статуетки воїна із Лужан у Верхньому Попрутті [23, с. 186, 188, рис. 1, І].

На противагу дискусійності датування твору, більшість фахівців вважають інформацію з уривків «Арімаспеї» реалістичною та достовірною, а фантастичні мотиви в розповіді про ісседонів нерідко розглядаються як засіб відлякування чужоземних купців [53, с. 94; 47, с. 173-174; 34, с. 83; 18, с. 71-73]. У зв'язку з цим варто зупинитися на цих даних, які попри свою фрагментарність донесли суть епічної традиції, зосередивши в собі найважливіші моменти. Оперуючи цими повідомленнями та конкретним регіоном (Південний Урал, Зауралля), можна визначити характерний для таких реалій час існування. Так, зокрема, мандрівник повідомляв про арімаспів наступне: «численні і дуже відважні воїни, багаті кіньми й стадами овець і биків» [8, 1947, № 1, с. 298], «далі за ними є грифи, які охороняють золото» [2, IV, 13; 27], «вони (*грифи*. – *М.І.*) через золото змагаються з арімаспами», «арімаспи... постійно воюють через рудники з грифами» [8, 1949, № 2, с. 273], «Бережись... грифів, і одноокого кінного війська арімаспів, які живуть біля золотоносного Плутонового потоку» [8, 1947, № 1, с. 303]. Тобто стосовно арімаспів Арістей вказує на такі особливості, як: багатство на родовища металу, зокрема, золота та розвинута гірничо-металургійна справа; значні стада великої та малої рогатої худоби; важливе значення коней у військовій справі. Відома навіть спроба встановити етимологію цього етноніма як «власники диких коней» [2, с. 473] або ж прирівняти до іранської назви арімаспи (Ἀρμασπών) грецький переклад калліпідів (καλλιπίδα) – «грекраснокінні» [7, с. 226, 257].

Змальовані особливості, однак, не є характерними для південноуральського регіону в античну добу, а значною мірою відображають реалії бронзового віку – того ж періоду, на який припадає життя легендарного Арістея, початки слідування гіперборейських дарів на Делос і пов'язаних з ними традицій. Саме в епоху бронзи Середнє Поволжя і Урал виступали одними із найбільших виробників та експортерів металу, насамперед міді [54]. На південно-західному Уралі виявлено один із найбільших металургійних осередків бронзової доби у стародавньому світі [60, с. 9]. З XIX/XVIII ст. до н.е. впродовж п'яти століть тут було прокопано десятки, якщо не сотні, кілометрів підземних ходів, викинуто на поверхню до 50 мільйонів кубічних метрів породи та виплавлено не менше 55-60 тисяч тонн міді [55, с. 252, 256-257]. Тут же, головним чином на східних схилах гір, присутні поклади золота, які були відомі населенню II тис. до н.е. [56, с. 56-57].

Продукція місцевих металургів потрапляла далеко на захід від цієї провінції, сягаючи берегів Дніпра¹. Рудники з наведених причин були раптово залишені близько XIII – XII ст. до н.е. [55, с. 257, 556], але шлях, яким транспортувався метал та відбувалися міграції племен, продовжу-

¹ Згідно з давньогрецькою міфологією, гіперборейці Опіс та Гекаерг принесли з собою на Делос мідні пластини (!) [33, с. 412].

вав функціонувати до скіфського часу включно. Він чітко фіксується картографуванням поширення металу з волго-уральських рудних родовищ та власне маршрутами розселення племен [56, с. 52-54, 56-57], а хронологічно та просторово цілком співпадає зі шляхом мандрівки Арістея.

Страбон припускав, що «... однооких циклопів він (Гомер. – М.І.) запозичив з історії Скіфів. Кажуть, що такими (одноокими) є арімаспи, про яких вперше заявив Арістей Проконнеський, в т.зв. Арімасповій поемі» [5, I, II, 10]. Ймовірно, що саме через це автор вважав Арістея одним із вчителів Гомера [5, XIV, I, 18]. Якщо вірити словам Страбона, то сюжет «Арімаспей» сягає ще догомерівського періоду і за своєю давниною може бути поставлений в один ряд з переказами про амазонок та аргонавтів¹. Можливо, печера, в якій мешкав згадуваний в «Одіссей» одноокий циклоп, відповідає «печері», «рудникам», «підземним шахтам» на землях арімаспів, які завдяки археологічним дослідженням надійно датуються епохою бронзи. Цікаво, що будівництво Левиних воріт у Мікенах греки приписували саме однооким велетням – циклопам [59, с. 66].

Друга характерна ознака арімаспів – великі стада худоби – також відображає специфіку побуту населення південноуральського регіону XVIII – XII ст. до н.е. На обмеженій площі одного із селищ, приміром, виявлено понад 2,5 мільйона кісток великої та малої рогатої худоби, що перевищує все, що відомо для всіх степових пам'яток Євразії епохи раннього металу! Звісно, що гірники та металурги цього гігантського осередку скотарством не займалися: величезні стада корів, овець та кіз приганяли сюди для обміну на руду чи метал за сотні кілометрів [55, с. 259].

По-третє, важливе значення коня у військовій справі місцевого населення, засвідчене античними джерелами, теж відповідає реаліям першої половини II тис. до н.е., оскільки саме тоді в межах південноуральського регіону з'явилися бойові колісниця й, відповідно, сформувалися харизматичні клани воїнів-колісничих [44, с. 72]. Саме у мікенський період у Греції з'явилися також зображення грифонів (золоті фігурна бляшка з Мікен [25, іл. 16] та циліндр-печатка з толосу Епано-Енгліанос поблизу Пілоса [16, рис. 49]), які, за повідомленнями античних авторів та розписами на кераміці, були пов'язані з арімаспами.

Отже, на основі відносної та абсолютної хронології, викладеної античними авторами, описані події та процеси гіперборейського циклу сягають кінця XVI – початку XV ст. до н.е. На цей період вказують практично всі моменти: датування могили Гіперохи та Лаодіки на Делосі, початок відправлення дарів з південнобузького Ексампею, синхронізація з Девкаліоновим потопом, період життя Арістея, зображення відповідних сюжетів у знаковій системі східноєвропейського населення, хронологія

¹ Участь у поході аргонавтів, до речі, брали два гіперборей: Зет і Калаїд [46, с. 324].

металургійних осередків та поширення колісниці з Волго-Уральського регіону¹.

Однією з ключових для розкриття змісту та глибшого розуміння цих подій виступає проблематика культу Аполлона як одного із найскладніших в грецькій міфології та релігії, і пов'язаних з ним Лато і Артеміди [33, с. 402]. Згідно з грецькою міфологією, Лато походила із землі гіпербореїв, а її чоловіком був гіперборей Опіс. Тікаючи від гніву Гери, Лато зупинилася на Делосі, де народила Аполлона і Артеміду. Аполлон зберігав свої стріли в країні гіпербореїв, куди щорічно мандрував узимку та через кожних 19 років. Саме там слъози Аполлона перетворилися на бурштин [26, с. 65; 36, т. 1, с. 92-98, 107-108, 304; т. 2, с. 51-52]. Оскільки процесії передавання гіперборейських дарів та мандрівка Арістея теж безпосередньо покликані служити культу Аполлона, спостерігаємо найтісніший його зв'язок з територією Східної Європи.

Встановлено, що Аполлон прийшов зі сторони, він не був елліном і його ім'я, відповідно, не пояснюється грецькою мовою. Аполлон з'явився як великий руйнівник та ворог греків, до яких потрапив у додорійський період з півночі [26, с. 57]². Аполлон навіть не згадується поряд з іншими богами в крито-мікенських текстах [6, с. 52]. Цікаву думку про походження культу Аполлона висловив Г. Коте. За дослідником, Аполлон походив із Середнього Дунаю і був пов'язаний з тамтешніми племенами, які спільно з північнопричорноморськими скелотами вторглися в Грецію та Малу Азію в XIV ст. до н.е. Паралельно дослідник вказував на походження цього культу з країни гіпербореїв, хоча в етнічному відношенні не вважав Аполлона гіпербореем (?). Згадувані поряд з Аполлоном гіперборей вказували, як він вважав, лише напрям вторгнення північних племен у Грецію. До такого протиріччя Г. Коте підштовхнула та обставина, що вшанування гіперборейських дів на Делосі (XVI ст. до н.е.), пов'язане з Аполлоном, засвідчене значно раніше від приходу тих племен, які могли принести з собою культ Аполлона з півночі (XIV ст. до н.е.) [65, с. 216-217].

Спробувала усунути це непорозуміння Ю.К. Колосовська, припустивши, що чужинці, які з'явилися в XIV ст. до н.е. у Греції, були культурно та етнічно спорідненими з племенами, рух яких на південь відбувся раніше і з якими пов'язана domestикація коня. Оперуючи датою появи коня в Греції, запропонованою Ф. Шахермесром, дослідниця пов'язала появу

¹ На продовження існування схожої культової практики в другій половині XIII – на початку XII ст. до н.е. вказує участь у ній Тезея та Енея. Аналіз можливих запозичень з «Арімаспеї» в подальшій літературній традиції вказує на час раніше VII ст. до н.е. або й догомерівський період загалом.

² Припущення про малоазійське, вавилонське чи критське походження Аполлона суперечить його зв'язку з північними країнами, адже його безпосередній зв'язок зі сніжними зимами, а також перелітними птахами (лебідь, журавель) чи круком вказує на помірні широти [29, с. 17].

культу Лато, гіперборейських дів та Аполлона з приходом на Пелопонес населення з території сучасної України близько 1900 р. до н.е. [26, с. 68-69]. Проте докази існування культу Аполлона на початку II тис. до н.е. відсутні, що дозволяє зробити припущення про його привнесення у Грецію саме войовничими загонами колісничих зі Східної Європи у XVI ст. до н.е. [24, с. 260-261]. Хоча стародавні греки нічого не пам'ятали про походження колісничі в Елладі [37, с. 115], однак вважали її атрибутом Аполлона [33, с. 284].

Зворотний середземноморський вплив проявився поширенням у середовищі населення Південно-Східної Європи парадних зразків озброєння (Бородінський скарб), циркульного орнаменту та ідеї писемності. Деякі елементи останньої були запозичені, очевидно, з егейських систем письма, носили квазілінійний характер (як і відповідні центральноєвропейські зразки [70, с. 432; 13, с. 68]) і були з часом пристосовані до місцевих потреб¹. Схожість знаків з лінійним письмом А теж виступає хронологічним репером, вказуючи на XVI ст. до н.е. З етнокультурними трансформаціями XIII – XII ст. до н.е. «письмо» у населення півдня Східної Європи практично зникло, що крім внутрішніх причин дозволяє розглядати і зовнішні – крах Мікенської Греції і, відповідно, зникнення об'єкта наслідування та джерела надходження культурних імпульсів.

Отже, є підстави вважати, що прихід на Пелопонес індоіранських загонів колісничих зі Східної Європи у XVI ст. до н.е. знайшов своє відображення як в археологічному, антропологічному, лінгвістичному матеріалі, так і в античній писемній традиції у вигляді гіперборейського циклу давньогрецької міфології.

Джерела та література: 1. Вергілій. Енеїда / Пер. М. Білик. – К.: Дніпро, 1972. – 355 с.; 2. Геродот. Історії в дев'яти книгах / пер., передм., прим. А.О. Білецького. – К.: Наукова думка, 1993. – 571 с.; 3. Павсаний. Описание Эллады: в 2 т. / Пер. С.П. Кондратьева. – М.: ООО «Изд-во АСТ»: «Ладомир», 2002. – Т. 1-2. – Кн. I-X; 4. Плутарх. Избранные жизнеописания: в 2 т. / Пер., сост., вступ. ст., прим. М. Томашевской. – М.: Правда, 1987. – Т. 1. – 592 с.; 5. Страбон. География в 17 книгах / пер., ст. и коммент. Г.А. Стратановского. – М.: Ладомир, 1994. – 942 с.; 6. Антология источников по истории, культуре и религии Древней Греции. – СПб.: Алетейя, 2000; 7. Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей родины в «Истории» Геродота. Тексты, перевод, комментарий. – М.: Наука, 1982. – 455 с.; 8. Латышев В.В. Известия древних авторов о Скифии и Кавказе // ВДИ. – 1947-1949; 9. Suidae Lexicon. Graece et Latine ad fidem optimorum librorum exactum post Thomam Gaisfordum recensuit et annotatione critica instruxit Gordofredus Bernhardy. – Halis et Brunsvigae. Sumptibus schwetschkiorum: M. Bruhn, 1853. – Т. I. – Р. I: А-Е. – 1488 р.; 10. Авилова Л.И., Орловская Л.Б. Радиоуглерод-

¹ Діодор Сицилійський, описуючи пов'язані з Аполлоном й Абарісом давні дружні стосунки делосців і гіперборейців, відзначив, що елліни підносили останнім дари з надписами на грецькій мові [II, 47, 4].

ний метод и проблемы датирования бронзового века // КСИА. – 2003. – Вып. 214. – С. 9-20; **11.** Алексеев А.Ю. Хронография европейской Скифии (VII-IV вв. до н.э.): автореф. диссерт. на соискание уч. степени докт. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология». – СПб., 1996. – 50 с.; **12.** Бандрівський М. Клепані «казани» і дволезі сокири: щодо витоків релігійних уявлень на заході Українського Лісостепу в пізній період епохи бронзи // МДАПВ. – 2007. – Вип. 11. – С. 38-64; **13.** Бартошек А. Златообильные Микены. – М.: Наука, 1991. – 352 с.; **14.** Березанская С.С. Северная Украина в эпоху бронзы. – К.: Наукова думка, 1982. – 211 с.; **15.** Березанская С.С., Отрошенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1986. – 166 с.; **16.** Блаватская Т.В. Ахейская Греция во втором тысячелетии до н.э. – М.: Наука, 1966. – 255 с.; **17.** Блаватская Т.В. Греческое общество второго тысячелетия до новой эры и его культура. – М.: Наука, 1976. – 172 с.; **18.** Бонгард-Левин Г.М., Грантовский Э.А. От Скифии до Индии. Древние арии: мифы и история. – М.: Мысль, 1983. – 206 с.; **19.** Бочкарев В.С. Проблема Бородинского клада // Проблемы археологии. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. – Вып. 1: Абсолютная хронология энеолита и бронзового века Восточной Европы (Юго-Запад СССР). – С. 129-154; **20.** Гончарова Ю.В. Некоторые аспекты интерпретации погребений с дисковидными псалиями в степной и лесостепной зонах Евразии // SP. – 1999. – № 2: От Балкан до Гималаев: Время цивилизаций. – С. 336-349; **21.** Ельницкий Л.А. Знания древних о северных странах. – М.: Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1961. – 224 с.; **22.** Иванчик А.И. О датировке поэмы «Аримаспея» Аристея Проконнеского // ВДИ. – 1989. – № 2. – С. 29-49; **23.** Ільків М. До питання ідентифікації етноніма «шардана» давньосхідних джерел // ПССІАЕ. – Чернівці: Прут, 2009. – Т. 2 (28). – С. 178-193; **24.** Ільків М. Дані античних писемних джерел про зв'язки населення Східної Європи з Ахейською Грецією // VII Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині «Руська бесіда» (Чернівці, 27-28 листопада 2009 р.): Тези. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2009. – С. 260-261; **25.** Клейн Л.С. Время кентавров. Степная прародина греков и ариев. – СПб: Евразия, 2010. – 496 с.; **26.** Колосовская Ю.К. Агафирсы и их место в истории племен Юго-Восточной Европы // ВДИ. – 1982. – № 4. – С. 47-69; **27.** Кривцова-Гракова О.А. Бессарабский клад. – М.: Изд. Гос. исторического музея, 1949. – 28 с.; **28.** Кузьмина Е.Е. Связи евразийский степей и Средиземноморья во второй четверти II тыс. до н.э. // Древние культуры Поволжья и Приуралья. Научные труды. – Куйбышев, 1978. – Т. 221. – С. 21-23; **29.** Кузьмина Е.Е. Еще раз о дисковидных псалиях Евразийских степей // КСИА. – 1980. – Вып. 161: Памятники эпохи бронзы. – С. 8-21; **30.** Кузьмина Е.Е. Проблема происхождения колесниц степей Евразии (по поводу сборника статей «Происхождение и распространение колесничества». Луганск: Глобус, 2008) // ВДИ. – 2009. – № 3. – С. 166-172; **31.** Куклина Е.Е. Этногеография Скифии по античным источникам. – Л.: Наука, 1985. – 206 с.; **32.** Литвиненко Р.О. До проблеми псаліїв, бойових колісниць і воїнів-колісничих у бабинській культурі // Археологія. – 2005. – № 4. – С. 37-52; **33.** Лосев А.Ф. Античная мифология в ее историческом развитии. – М.: Гос. учебно-педагогическое изд-во Мин. просвещения РСФСР, 1957. – 620 с.; **34.** Магидович И.П., Магидович В.И. Очерки по истории географических открытий. Географические

открытия народов Древнего мира и средневековья (до плаваний Колумба): в 5 т. – М.: Просвещение, 1982. – Т. 1. – 286 с.; **35.** Мачинский Д.А. Новое о древнейшем сакральном пути Евразии, о взаимосвязи афанасьевской культуры и стел с «трехглазыми ликами» // Степи Евразии в древности и средневековье. Материалы Международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Михаила Петровича Грязнова. – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2002. – Кн. 1. – С. 190-192; **36.** Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2 т. / Гл. ред. С.А. Токарев. – М.: Советская энциклопедия, 1988, 1991. – Т. 1-2; **37.** Нефёдкин А.К. Боевые колесницы и колесничие древних греков (XVI-I вв. до н.э.). – СПб: Петербургское Востоковедение, 2001. – 528 с.; **38.** Отрощенко В.В., Формозов А.А. К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла // *Studia Praehistorica*. – 1988. – Т. 9. – С. 147-178; **39.** Отрощенко В.В. Сюжет перевтілення у знакової системі племен зрубної спільноти // Археологический альманах. – 1998. – № 7. – С. 93-98; **40.** Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – К., 2001. – 288 с.; **41.** Отрощенко В.В. До вивчення знакової системи зрубної спільноти // Михайло Брайчевський. Вчений і особистість. – К.: Фенікс, 2002. – С. 23-25; **42.** Отрощенко В.В. Колісниця бабинської культури в графічному та рельєфному відтворенні // Матеріали та дослідження з археології Східної України. – Луганськ, 2005. – № 4. – С. 235-242; **43.** Отрощенко В. Полеміка стосовно західного вектора руху колісничих // ЗНТШ. – 2007. – Т. ССLIII. Праці археологічної комісії. – С. 206-214; **44.** Отрощенко В.В. З приводу західного вектору руху колісничих // Проблеми гірничої археології (матеріали V міжнародного Каргамиського польового археологічного семінару). – Алчевськ: ДонДТУ, 2007. – С. 71-87; **45.** Отрощенко В.В. Євразійський степовий «міст» за доби бронзи (III-II тис. до н.е.) // Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи: Збірка наукових праць на пошану Лариси Іванівни Крушельницької. – К.-Л., 2009. – С. 17-20; **46.** Пыслару И. Индоевропейцы, конь и узда в эпоху бронзы // *Stratum plus*. – 2000. – № 26: Рождение Европы. – С. 322-345; **47.** Пьянков И.В. Рец. на кн. J.D.P. Bolton. *Aristeas of Proconnesus*, Oxf., Clarendon Press, 1962, X+258 стр., 3 табл., 2 карты // ВДИ. – 1967. – № 4. – С. 172-179; **48.** Пьянков И.В. Кочевники Казахстана VII в. до н.э. и античная литературная традиция // Античность и античные традиции в культуре и искусстве народов Советского Востока. – М.: Наука, 1978. – С. 184-190; **49.** Пьянков И.В. Античные авторы о Средней Азии и Скифии (Критический обзор работ Дж. Р. Гардинер-Гардена) // ВДИ. – 1994. – № 4. – С. 191-207; **50.** Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М.: Наука, 1981. – 607 с.; **51.** Сафронов В.А. Датировка Бородинского клада // Проблемы археологии. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1968. – Вып. 1: Абсолютная хронология энеолита и бронзового века Восточной Европы (Юго-Запад СССР). – С. 75-128; **52.** Трифонов В.А. К абсолютному датированию «микенского» орнамента эпохи развитой бронзы Евразии // С 14. Археология и радиоуглерод. – СПб, 1996. – Вып. 1. – С. 60-64; **53.** Хеннинг Р. Неведомые земли. – М.: Изд-во иностран. лит-ры, 1961. – Т. I. – 515 с.; **54.** Черных Е.Н. Древнейшая металлургия Урала и Поволжья. – М.: Наука, 1970. – 180 с.; **55.** Черных Е.Н. Степной пояс Евразии: Феномен кочевых культур. – М.: Рукописные памятники Древней Руси, 2009. – 624 с.; **56.** Членова Н.Л. Предысто-

рия «торгового пути Геродота» (из Северного Причерноморья на Южный Урал) // СА. – 1983. – № 1. – С. 47-66; 57. Шгаль И.В. Аримаспы и грифы (миф, культ, эпос) // Классическая филология на современном этапе. – М.: Наследие, 1996. – С. 29-34; 58. Щеглов Д.А. Аристей Проконнеский: проблема датировки. – Режим доступа: <http://www.centant.pu.ru/sno/publ/index.htm>; 59. Янсон Х.В., Янсон Э.Ф. Основы истории искусств. – СПб.: Азбука-классика, 2002. – 544 с.; 60. Ancient Europe 8000 B.C. – A.D. 1000: Encyclopedia of the Barbarian World / Peter Bogucki & Pam J. Crabtree, Editors in Chief. – New York-Detroit-San Diego-San Francisco-Cleveland-New Haven-Waterville-London-Munich: Charles Scribner's Sons, 2004. – Vol. II: Bronze Age to Early Middle Ages (c. 3000 B.C. – A.D. 1000). – 658 p.; 61. Boroffka N. Bronze- und fruheisenzeitliche Geweihtrensenknebel aus Rumänien und ihre Beziehungen // Eurasia Antiqua. – 1998. – Bd. 4. – S. 81-135; 62. Cavruc V. With reference to formation of Noua culture (a historiographic survey) // Culture et civilisation av bas Danube. – Calarasi, 1993. – P. 83-99; 63. Cavruc V. Once more about the Ponto-Caspic factor in the formation of the Noua culture // Thraco-Dacica. – 1998. – T. XIX. – № 1-2. – P. 93-111; 64. Gallet de Santerre H. Delos primitive et archaïque. – Paris: De Boccard, 1958. – 358 p.; 65. Kothe H. Apollons ethnokultureller Herkunft // Klio. Beiträge zur alten geschichte. – 1970. – Bd. 52. – S. 205-230; 66. Lichardus J., Vladar J. Karpatenbecken-Sintasta-Mykene. Ein Beitrag zur Defenition der Bronzezeit als Historischer Epoche // Slovenska Archeologia. – 1996. – XLIV. – 1. – P. 25-93; 67. Makkay J. The early Mycenaean rulers and the contemporary Early Iranians of the Northeast. – Budapest, 2000. – 84 p.; 68. Penner S. Die Wangenscheiben aus Mykene und ihre nordostliche Beziehungen (Пеннер С. Щитковые псалы из Микен и их северо-восточные аналоги) // Археологический альманах. – 2004. – № 15. Псалы. Элементы упряжи и конского снаряжения в древности. – С. 62-91; 69. Petrescu-Dimbovita M. Reflexions concernant le complexe Noua-Sabatinovka-Coslogeni en contexte europeen // Culture et civilisation av bas Danube. – Calarasi, 1993. – Vol. X. – P. 9-14; 70. Vladar J. Bartonek A. Zu den Beziehungen des Agaischen, Balkanischen und Karpatischen raumes in der mittleren Bronzezeit und die kulturelle Ausstrahlung der Agaischen xchriften in die nachbarlander // Slovenska Archeologia. – 1977. – T. XXV-2. – С. 375-432.

УДК [726:725.182] (477.85)

Юлія МИСЬКО

ХРАМИ ТА МЕЧЕТІ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

У статті йдеться про християнські та мусульманські культові споруди Хотинської фортеці, визначається час їх зведення, можливі реконструкції, історико-архітектурні та функціональні особливості. На сьогодні збереглися тільки дві православні церкви (Замкова і церква Св. Олександра Невського) та рештки однієї мечеті, розкопані у 2004-2006 рр. Але писемні та археологічні джерела засвідчують існування в різний час ще п'яти культових об'єктів: церкви та чотирьох мечетей.

Ключові слова: Хотинська фортеця, археологічні дослідження, церква, мечеть, мінарет, етапи будівництва.